

Bevezető

A török nyelvű népek Kínától Közép-Ázsián át Kis-Ázsiáig, Szibériától az Al-Dunáig, a Volga és a Káma összefolyásától a Kaukázusig, sőt egészen Iránig egy közel kétszáz milliós népességet alkotnak, negyvennél is több, kisebb-nagyobb etnikummal és egymáshoz viszonylag közel álló nyelvekkel. Ez az a terület, amelyen át az ókortól kezdve folyamatosan folyt a luxusjavak és az eszmék áramlása Keletről Nyugat felé és ellenkező irányba is. A közvetítők a mindenkori kereskedő népek voltak, iráni eredetű szogdok, görögök, muszlim és orosz kereskedők, genovai és velencei kalmárok. A kelet–nyugati irányú Selyemúthoz szervesen kapcsolódott két észak–déli irányú kereskedelmi út. Az egyik az Amu-darja folyó mellett haladt észak felé. Ürgencsnél (ma Kunja-Urgencs, Türkmenisztán) lépett ki a Kazak füves sztyeppére és tizenöt karavánszeráj érintésével Szarajdzsuknál kelt át a Jajik (Urál) folyón. Innen vezetett tovább Asztrahány felé, hogy Azovnál becsatlakozzon a fekete-tengeri kereskedelem áramába. A másik út a perzsiai Tebriz városánál ágazott el, és a Kaukázuson át a derbenti kapun keresztül a Kaszpi-tenger partján vezetett Asztrahányba. Prémútnak is szokás nevezni, mivel a Volgán szállított nemes prémek (elsősorban coboly, sarki róka) főleg ezen az úton cseréltek gazdát.

Az ezen határok között létrejött hatalmas kiterjedésű nomád berendezkedésű birodalmak – a Türk Kaganátustól kezdve egészen a Mongol Birodalom és utódállamaival bezárólag – redisztributív gazdasági modellje ráépült a távolsági kereskedelemre, hiszen egyrészt a bizonytalan zsákmány mellett a vámokból származott rendszeres jövedelme, másrészt a birodalom elitje is a kereskedelem által közvetített luxusjavak révén részesült a hatalomból. Ezért az uralkodói hatalom és a birodalmi elit lojalitásának megtartása csakis ezen javak megszerzése, vagy kikényszerítése, majd elosztása révén volt lehetséges. A távolsági kereskedelem biztonságát az uralkodók szavatolták, a kereskedőknek a karavánokat ért támadások miatt keletkezett veszteségeit a kincstárukból kárpótolták. Az első és második Türk Kaganátus (552–630, nyugati része 659; illetve 687–745) idején a kínai határvidéken a steppei lovakért kínai selymet követelő egyenlőtlen cserekereskedelem révén ugyan tartós érintkezés alakult ki a nomád birodalmak és Kína között, de az óriási életmódbeli és társadalmi különbségek miatt a konfucianizmus és a taoizmus adaptálhatatlan volt. Jóllehet a béke megtartása fejében a nomád vezetőkhez férjhez adott kínai hercegnők és a kíséretükben lévő udvaroncok a kínai

kultúra egy szeletét is magukkal vitték a nomád sátrakba, nem hatottak a türkök vallási képzetére.

A nomád népekre jellemző samanizmus mellett a türköknek egy sajátos égkultusza alakult ki, mely minden bizonnyal összefüggött a kagáni dinasztia, az Asina legitimációjával. Mint minden új birodalomalapítónak, az Asinának is igazolnia kellett uralkodásra való kiválasztottságát. Erre az Asina nemzetség eredetmondája, melyet több változatban a kínai forrásokból jól ismerünk (lásd Égkultusz című tanulmányt e kötetben), nem volt elegendő. A nemzetségek és törzsek feletti hatalom igazolásához transzcendens támogatás kellett. Aki már látta a hónapokon át felhőtlen, hihetetlen magasságban tündöklő, kék, belső-ázsiai égboltot, az könnyen megértheti az égkultusznak, török nevén tengrizmusnak létrejöttét. Egyedül ez az ég volt képes uralkodói karizmát (*kut*) biztosítani a nagy nomád birodalmak vezetőinek. A nomád birodalmak soha nem voltak sem etnikailag, sem nyelvileg egységesek. A török és mongol nyelv(ek) mellett feltehetően képviselve volt bennük az altaji nyelvcsalád harmadik tagja, a mandzsu-tunguz ugyanúgy, mint ahogy az iráni nyelvek közé tartozó szogd és alán is. Mégis az első nyelvemlékek, az ótörök rovásfeliratok, a birodalom vezető etnikumának a nyelvén készültek. A rovás technikája nem tette lehetővé, hogy ezzel az ábécével nagyobb terjedelmű művek szülessenek. Így elsősorban a türk és ujgur kagánok tiszteletére felállított köoszlopokon maradtak fenn emlékei. Az ótörök rovásfeliratok mindenek előtt történeti források. Azt az ideológiát tükrözik, hogy a világ rendje szerint a türköknek népet kell alkotniuk és karizmatikus kagánnak kell vezetnie őket. A feliratokon a fizikai és spirituális értelemben vett eget jelentő Tengrihez, a női princípiumot képviselő Umajhoz, a földhöz, valamint a szent föld-vízhez társítottak vallásos képzetet. Tengri volt ennek a világrendnek a központja. A szent föld-víz, a föld, valamint Umaj a világot alkotó elemeket, a mindenséget jelentették, ők támogatták a türkök uralkodóját, feltéve, hogy a kagán a türkök szent területéről, a pontosan nem lokalizálható Ötükenből irányítja a birodalmát. A kagán égi karizmája (*kut*) segítségével szervezte birodalomba népét és alkotta meg törvényét (*törü*).

Jóllehet az égkultusz mellett India felől a buddhizmus, Perzsiából a manicheizmus, a Közel-Keletről pedig a nesztorianizmus már behatolt, és több évszázada párhuzamosan jelen volt a belső-ázsiai térségben, de a török források csak akkortól kezdve regisztrálták a nagy világvallásokat, amikor a török etnikum önálló hatalmi egységként színpadra lépett. Az iszlám sem volt ismeretlen, de a törökséget csak a 8. század közepén érte el. Azt azonban, hogy a vezető réteg melyik vallást fogadta el, min-

denkori politikai és gazdasági megfontolások döntötték el. Az Ujgur Birodalom (745–840) kagánjai például mindenben a türkök politikai örökösének mondhatták magukat, mégis az égkultusz helyét fokozatosan átvette a birodalomban jelentős gazdasági befolyással bíró iráni kereskedőnép, a szogdok manicheus vallása. A manicheizmus 763-ban lett a birodalom vallásává.¹ Minden bizonnyal itt is csak a vezetőréteg és a városi lakosság gyakorolta, hiszen a manicheizmus alaptételei, a szigorú böjt, az erőszakmentesség és az önmegtartóztatás igencsak távol estek a nomádok életvitelétől. A szogdok azon túl, hogy az ujugrok által kikényszerített kínai selymet a Selyemút mentén fekvő kolóniáik révén Nyugatra, Bizánc felé továbbítva, jelentős bevételeket hoztak az ujgur kagánok kincstárának, a birodalom igazgatásában is befolyást szereztek. Az ujugrok a szogd írást vették át és fejlesztették tovább saját igényeiknek megfelelően ujgur írássá. Ezzel a kurzív írással elsősorban vallási szövegeket jegyeztek le, míg az ujgur kagánok tetteit dicsőítő feliratok továbbra is rovásírással készültek. Amikor 840-ben a kirgizek az Ujgur Birodalmat megdöntötték, az ujugrok feladták mongóliai szállásterületeiket és délebbre költöztek. Kína és Tibet politikai befolyása között lavírozva önálló városállamokban folytatták tovább életüket. A manicheizmus elvesztette vezető szerepét, de a 11. századig még biztosan jelen volt közöttük, utána azonban a kínai és a tibeti buddhizmus követői lettek. 1209-ben az ujugrok önként meghódoltak Dzsingisz kánnak. A Mongol Birodalomban ugyanazt a kultúráközvetítő szerepet töltötték be mint korábban a szogdok. Megismertették a buddhizmus tanait a nomád hódítókkal, a mongol nyelvhez adaptálták az ujgur írást, nélkülözhetetlenné tették magukat városok közigazgatásában és a birodalom adminisztrációjában. Nagyszámban maradtak utánuk ujgur nyelvű források, civil dokumentumok, buddhista vallási szövegek, kínaiból, tibetiből vagy szanszkritből készült fordítások, melyek az ujugrok fejlett

¹ A német orientalisztika újabban különbséget tesz az államvallás (*Staatsreligion*), valamint a birodalmi vezető réteg által felvett, és gyakorolt vallás között. Ez utóbbit *Hofreligiom*nak 'udvari vallásnak' nevezi. (Michael Knüppel előadása nyomán Vér Márton szíves közlése.) Az 'udvari' elnevezés sok esetben alkalmazható lenne a török népek vallásaira, a kazár kagánok judaizmusára pedig kifejezetten ráillik. Ugyanakkor források hiányában nagyon nehéz eldönteni, hogy pl. a volgai bulgároknál az iszlám a 10. században államvallásként vagy udvari vallásként értelmezendő. Az államvallás, európai szemléletű meghatározás szerint „az államhatalom által sajátjának elismert, hivatalosan követett vallás, amelynek kizárólagosságát alattvalói körében erőszakkal is érvényesíti. Ilyen helyzetben az egyház és az állam tartalmi és formai összefonódása is bekövetkezik” (<http://lexikon.katolikus.hu/A/%C3%A1llamvall%C3%A1s.html>). Mivel az európai fogalmak nagyon nehezen alkalmazhatók a nomád társadalmakra, az államvallás terminust csak az iszlám esetében, és ott csak a 14. századtól kezdve, az udvari vallás terminust pedig csak a judaizmus esetében használtuk, egyébként körülírtuk: birodalmi vallás, vezető vallás, vezető réteg vallása, stb.

hitéletéről és kultúrájáról tanúskodnak (lásd Buddhizmus a török népeknél című tanulmányt e kötetben).

A harmadik nagy világvallás, az iszlám képviselői, 751-ben, a Talasz folyó mellett lezajlott csatában arattak döntő győzelmet a kínai sereg felett. A kínai befolyás véglegesen visszaszorult a térségből, s fokozatosan átadta helyét a Bagdadi Kalifátus felől két irányban is terjeszkedő iszlámnak. A távoli északon 921/922-ben, egy török nép, a prémkereskedelmet kézben tartó volgai bulgárok uralkodója, Almis kért vallásjoghoz értő hittudósokat Bagdadból. Áttérésüknek – a gazdasági hasznon túl – a steppe-történet szempontjából igen fontos hozadéka, hogy a kalifa követségében a hittudósokkal együtt utazó Ibn Fadlannak az útleírásából képet kapunk a 10. század eleji steppei népek elhelyezkedéséről, szokásairól és hiedelmeiről. Az Aral-tótól délkeletre már kevésbé békés módon terjeszkedett az iszlám. Az ujugurok bukása és egy rövid kirgiz epizód után a karlukok alapítottak a térségben új államot Karahanida Birodalom (840–1212) néven, mely 934-től Mohamed próféta hitét követte. Egy világvallás felvétele mindig együtt járt az idegen kultúra adaptálásával is. Már az ujugurok esetében is igen kiterjedt buddhista vallási irodalomról beszélhettünk. Az iszlám magaskultúra átvétele is hasonló kulturális fellendülést eredményezett Közép-Ázsiában. A 11. században a Karahanida Birodalom területén két, a mai napig alapmunkának számító mű született: Mahmúd Kásgári arab nyelvű *Díván-i lugát at-türk* 'A török nyelvjárások gyűjteménye', mely nem csupán arab-török szótár, hanem a korabeli törökség enciklopédiájának is tekinthető, illetve egy, a karahanida uralkodó kamarása által verses formában írt fejedelmi tükör, a *Kutadgu Bilig* 'A hatalmat adó tudás'. (Lásd Az iszlám kezdetei Közép-Ázsiában című tanulmányt e kötetben.)

Mindkét muszlim államot a mongolok támadásai törölték el: a Karahanidákat 1212-ben még Dzsingisz kán hadai, a Volgai Bulgár Birodalmat 1236-ban Batu kán parancsára fivérei semmisítették meg, népeiket beosztották a mongol hadsereg tizes rendszerű katonai-közigazgatási egységeibe. Az új nomád birodalom területén az ujuguroktól átvett buddhizmus előretört, s ezzel az iszlám egy időre háttérbe szorult a steppen. Azonban a Mongol Birodalom sem maradhatott sokáig mentes az iszlám hatástól. Ha a térképen ránézünk a világtörténelem legnagyobb kiterjedésű birodalmának területére, jól látszik, hogy a kor összes fontos kereskedelmi útvonalát a mongolok ellenőrizték. Márpedig ezeken az utakon jórészt a muszlim kereskedők karavánjai közlekedtek. Dzsingisz unokái nem sokkal nagyapjuk halála után (1227), a buharai kereskedőket kifaggatva ismerkedtek meg az iszlám tanaival. Elsőként az elsőszülött

Dzsocsi fiai, Berke, Berkecsar és Toka Temür² tértek át 1236-ban. A század hatvanas éveiben az egyiptomi mameluk szultánhoz küldött követek már egy olyan részletes listát adtak át az iszlámra áttértekről, amelyen a dzsingiszidák mellett katonai vezetők nevei is szerepeltek. Az iszlám gyors terjedését a felső társadalmi rétegekben a közép-ázsiai dervisek segítették, akik az iszlám misztika képviselői voltak.

Az iszlám térnyerése nem jelentette azt, hogy a Mongol Birodalomban vezető vallássá lépett volna elő. Jóval a Mongol Birodalom részbirodalmakra (*uluszokra*) való felbomlása után, a 14. század első harmadában érett meg erre a helyzet, s terjedt el fokozatosan a Próféta hite. Transzoxániában Tarmasirin kán (1326–1334), az Eurázsiai-síkságon, török nevén a Dest-i Kipcsakon azaz a 'Kipcsak pusztán' létrejött Arany Hordában pedig Özbek kán (1312–1341) uralkodása alatt vált a birodalom vallásává. A kánok áttérése nem vonta maga után közvetlenül a társadalom iszlamizációját. A vezető elit tagjai noha muszlimmá lettek, nemzetségeik a következő két évszázadon keresztül kitartottak őseik sámánhite mellett. Nagy valószínűséggel a buddhizmus is tovább élt még egy ideig az Arany Hordában. Erre közvetett bizonyítékunk egy nyelvi adat. Az egyiptomi mameluk források leírják, hogy amikor Özbek kán muszlim lett, jónéhány *baksit* és pogány varázslót kivégeztetett.³ A *bahsi/baksi* eredetileg az ujjur írást használó írnokot, később buddhista tanítót jelentett. Az okot nem ismerjük, de inkább politikai, mintsem vallási indítékok állhattak a kivégzések mögött, mert Özbek kán fővárosában, Szarajban az ortodox püspökség és a ferences kolostor továbbra is működött, ami arra utal, hogy az Arany Horda területén más vallások képviselői továbbra is tevékenykedhettek.

Özbek kán az új vallás megerősítésére birodalma területén dzsámikat emeltetett. Közülük mára csak egy maradt fenn Szolhatban (Solhat, ma Starij Krim a Krím félszigeten). Az arany hordai nomádok tömegeinek áttérésére vonatkozó legbiztosabb fogódzó pontunk a nemzetségek *sedzseréi*, azaz genealógiái, amelyekben a török eredetű nevek hosszú sora után először a 16. század közepe táján jelennek meg a muszlim nevek. A steppe nemzetségeinek iszlamizációjában jelentős szerepet töltött be a Volga és a Jajik (Urál) folyó között a 14–15. század fordulóján létrejött Nogaj Horda. Vezetője, Edige, nem volt dzsingiszida, márpedig a steppen csak Dzsingisz kán leszármazottai számítottak törvényes uralko-

² Toka Temür ágából származtak a 15. század első felében létrejött új kánágok (Kazányi, Krími, Kazah Kánág) dinasztiái.

³ Vásáry István: *Az Arany Horda*. Budapest, 1986. 112.

dónak, ezért Edige és fiai legitimációjuk érdekében a közép-ázsiai muszlim szentek kultuszát támogatták. A dzsingiszida karizma hiányának ellensúlyozására a vallási vezetők kidolgoztak számukra egy muszlim legitimációt, melyben Edigét az Özbeg kánt is megtérítő, közép-ázsiai muszlim szent, Hodzsa Ahmed Baba Tüklesz hatodízigleni leszármazottjának mutatták ki, rajta keresztül pedig egészen Abú Bakrig (632–634), az első kalifáig vezették vissza a családfáját. (Lásd A népi iszlám a step-pén című tanulmányt e kötetben.) Edige fiainak kitartó támogatásával az iszlám gyökeret vert a steppén. Az iszlám jóllehet városi környezetben született, adaptálható volt a nomádok számára is. Nem jelentett helyhez kötöttséget, a nyári szállásra vonuláskor sem szüntek meg a közös imádságok, mert pl. Edige mindenhová kocsira szerelt, szép, nagy, nemezsből készült mecsetet hordoztatott magával.

A nomádok vallási türelme lehetővé tette több vallás egyidejű jelenlétét és gyakorlását.⁴ Álljon itt erre két igen jellemző eset. Jóllehet a rusz fejedelmek a mongolok vazallusai voltak, a rusz fejedelemségek területén működő ortodox egyház szabadon és főként adómentesen működhetett nemcsak a rusz, de mint fentebb említettem, a mongolok uralta központi területeken, így a Volga menti Szarajban is. Az 1250-es évek második felében a mai Irak és Irán területén, valamint Kelet-Anatóliában létrehozott Ilhanida Birodalom legjelentősebb mongol uralkodója, Gázán kán (1295–1304) nesztóriánus gyermekként nevelkedett, ifjú korában tanítómestere, egy kínai buddhista szerzetes hatására buddhista lett, amikor pedig trónra lépett, a politikai hatalom érdekében birodalma népének meghatározó vallását, az iszlámot vette fel, és államvallássá tette. Ugyanakkor a többi mongol és lhanida kánhoz hasonlóan a pápához és az európai uralkodóikhoz írt leveleit „az örök Ég hatalmából” formulával kezdte, amely az égkultusz maradványaként értékelhetünk.

⁴ A nomád uralkodók számára a különböző vallási rendszerek egyenértékűek voltak, egyiket sem részesítették előnyben. Ez az egyenértékűség tükröződik az elsőként megkeresztelt magyar fejedelem, Géza szavaiból. Amikor a katolikus egyház megfeddte, mert továbbra is pogány isteneknek áldozott, azt válaszolta elég gazdag ahhoz, hogy több istennek is áldozzon. Idézi U. Köhalmi Katalin: *Synkretismus im Staatskult der frühen Dschingisiden. Synkretismus in den Religionen Zentralasiens*. Herausgegeben von Walther Heissig und Hans-Joachim Klimkeit. Ergebnisse eines Kolloquiums vom 24. 5. bis 26. 5. 1983 in St. Augustin bei Bonn. Wiesbaden, 1987. 136–158. Ellenkező előjelű példát is lehet hozni. A 16. század eleji lengyel krónikás, Miechowski jegyezte fel, hogy az első krími tatár kán, Hadzsi Giráj (1442–1466, Acigeri a latin eredetiben), a görögök és olaszok példája nyomán, a Bahcsiszeraí melletti Kırk Yer sziklatemplomában található Mária kegyhelyhez folyamodott segítségért, s hálából azért, mert fivérei felett győzelmet aratott, évente két hatalmas gyertyát áldozott, melyek a Mária ikon előtt egész éven át égtek. (Maciej Miechowski: *Tractatus de duabus Sarmatis Europiana et Asiana et de contentis in eis* Cracow, 1517. Orosz fordítása: <http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Mehovskij/text3.phtml?id=1839>)

Amint a kánoknál sem a buddhizmus, sem az iszlám nem tudta kitörölni az égkultusz nyomait, úgy a steppei népek történeti emlékezetében is, nemzeti szinten egészen a 15. századig megőrződött. Az égkultuszt fenntartó források közül a legendabeli Oguz kagánról szóló, feltehetően a Volga-vidéken a 15. században újgur írással lejegyzett, ún. pogány Oguz-námét kell kiemelnünk. A pogány Oguz-námében jól nyomon követhető miként jön létre az egykori birodalmi égkultusz Kék Egének és a nemzetség állatósének, a szürke farkas tiszteletének vallási szinkretizmusa. (Lásd Az ősi hitvilág nyomai című tanulmányt e kötetben.)

Az iszlám térnyerésével összehasonlítva a latin rítusú kereszténység térítő tevékenységét egyértelműen sikertelennek tarthatjuk a Mongol Birodalomban. A 13. század közepén ferences és domonkos szerzetesek azért indultak a mongol nagykánok udvarába, mert Európában elterjedt a hír, hogy a mongol uralkodók szimpatizálnak a kereszténységgel.⁵ A hír annyiban volt igaz, hogy vallási türelmük következtében a keresztények, jelen esetben a Kelet Egyháza szabadon működhetett birodalmukban. Egyes kánjaik, mint pl. Batu kán fia, a rövid ideig uralkodó Szártak, vagy Bulugan kánasszony, a fentebb már említett Gázán kán nevelőanyja, nesztoriánus keresztények voltak. A latin rítusú kereszténység misszionáriusainak térítő szándéka azonban nyelvtudás és jó tolmácsok híján sorra megbukott. Jóllehet ők is előbb egyes mongol kánok megtérítését tervezték abban a reményben, hogy utána majd a társadalom többi rétegében is gyökeret ver az új vallás, de egyet sem sikerült Jézus egyházába hívni. Ennek több oka is lehetett. Egyrészt a nyugati szerzetesek a mongolok szemében nem képviseltek felsőbbrendű civilizációt. A muszlim világot jobban ismerték, földrajzilag közelebb volt hozzájuk, kereskedői állandó kapcsolatban álltak a steppei elittel. A reprezentáció, az ajándékok, amelyek a keleti ember szemében óriási presztízzsel bírtak, hiányoztak a keresztény misszionáriusok eszköztárából. Emellett a kereszténység ideológiája, az evilági javak helyett a túlvilági

⁵ Az előzményekhez tartozik, hogy a 12. században a szíriai nesztoriánus keresztények beszámolója alapján Freisingi Ottó (megh. 1158) világkrónikája szerint Perzsián túl van egy keresztény ország, melynek uralkodója és főpapja egy János nevű pap, aki legyőzte a muszlimokat és majd Jeruzsálemet is felszabadítja az uralmuk alól. A legendának természetesen volt történeti magja. Keresztény ország alatt a valóságban egy belső-ázsiai mongol nyelvű nép, a karakitajok birodalmát kell értenünk. A karakitajok buddhisták voltak, de birodalmukban nagyszámú nesztoriánus keresztény török és mongol nemzetség élt. Végül a muszlimok felett aratott győzelem is stimmel, csak hogy a győzelmet a karakitaj uralkodó a szeldzsuk szultán felett aratta, nem pedig azon muszlimok felett, akik a keresztetsek ellenfelei voltak. (Részletesen lásd, Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest, 2003. 121. <http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/kt/regi-belso-azsia/ch04s03.html>)

életre való törekvés nehezen volt összeegyeztethető a nomád gazdaság fontos részét adó zsákmánnyal, vagy az iszlám kínálta és a nomádoknál jellemző többnejűség a monogámiával. Viszonylagos sikereket csak multikulturális környezetben és ott is az alsóbb néprétegeknél ért el a latin kereszténység. Ilyennek számított a Krím félsziget, amely 1239-ben került a mongol hódítók kezére, majd az Arany Horda kánjainak birtokába. A félszigeten a század közepén a genovai és velencei kereskedők alapítottak kolóniákat, s az Arany Horda kánjaival kötött szerződések értelmében, adó ellenében szabadon kereskedhettek a Fekete-tengeren. Az olaszok megjelenése előtt már jelentős zsidó kereskedő közösség is élt a félszigeten. A rabbinita irányzat képviselői (krimcsakok) mellett jelen voltak a zsidóság karaita ágának (karaimok) képviselői is. (Lásd Judaizmus a török népeknél című tanulmányt e kötetben.) Mivel mindkét csoport törökajkú volt, a kutatók egy része a kazárok leszármazottainak tartotta őket. A 7–10. század között virágzó Kazár Birodalom kagánjai az ortodox Bizánc közelsége és a Kaukázuson keresztül támadó iszlám fenyegetés miatt ugyanis a zsidó vallást vették fel, és politikai függetlenségük kinyilvánításaként Mózes hitét udvari vallás szintjére emelték. Valószínűbb azonban, hogy a krími zsidóság nem kazár eredetű, hanem a 11–12. század folyamán telepedett be a Bizánci Birodalomból, és állandó utánpótlást kapott az európai területekről menekülő szefárd és askenázi zsidóságból. Az olaszok és a krími zsidók mellett a fekete-tengeri kereskedelemről részesültek még az örmény katolikus, az ortodox görög és orosz kereskedők is. Ez utóbbiakat – megkülönböztetésül a többi orosz kereskedőtől – *gosztyi szurozsány*nak hívták, mert kereskedelmi lerakataik Szudak városában (ma Szurozs, Krím félsziget) voltak.

Feltehetően ebben a multikulturális nyelvi és gazdasági környezetben született a 14. század első felében a közép-török nyelv egyik legfontosabb emléke, a Codex Cumanicus, azaz a Kun Kódex (lásd Latin kereszténység a török népeknél című tanulmányt e kötetben). Jelentősége abban áll, hogy ez a legkorábbi, latin betűkkel lejegyzett török nyelvű forrás. Világi és vallási tartalmú szövegek, valamint egy kereskedelmi céllal összeállított szótár található benne. Tanulva a korábbi térítések sikertelenségéből, a misszionáriusok nagy hangsúlyt fektettek a nyelvtanulásra, az imáknak és a biblia történeteknek a kor közvetítő nyelvére, azaz a kunra való fordítására. A kódex összeállítói azok a szerzetesek lehettek, akik a Fekete-tenger feletti síkságon nomadizáló kun nemzetségek között a 13. század második felétől kezdve már térítettek. Köszönhették ezt a nyelvileg jobban felkészült szerzeteseknek (köztük magyaroknak is), valamint a Magyar Királyság hathatós támogatásának, mely korábban

püspökséget állított fel a kun missziók irányítására valahol a Milkó folyó mentén, a mai romániai Moldova területén. A magyar királyok a hittérítéssel igyekeztek a nomádokat pacifikálni, s egyidejűleg az ország határait is a Kárpátokon túlra kiterjeszteni, mintegy védőgyűrűt alkotni a várható mongol támadás ellen. A mongol hadak Kijev elfoglalása után 1241-ben a püspökséget feldúlták. A szerzetesek azonban nem adták fel, hanem mind a Magyar Királyság területére betelepedett kunok, mind az Arany Horda területén élők között folytatták hittérítő munkájukat.

Alig két évvel Kijev, majd az 1241-es muhi csata után 1243-ban, a mongol hadsereget már messze, Kis-Ázsiában találjuk, ahol megsemmisítő győzelmet aratott a Rómi Szeldzsuk Birodalom (1092–1307) felett. A szeldzsukok ősei egykor az oguzok törzsszövetségéből váltak ki s a Karahanidákkal közel egy időben alapítottak birodalmat Kelet-Iránban. A 10. század közepe táján vették fel az iszlámot, s egy évszázad alatt uralmuk alá hajtották Iránt, a Közel-Keletet és Kelet-Anatóliát. A szeldzsukok feltehetően a nesztoriánizmuson vagy a judaizmuson keresztül jutottak el az iszlámhoz, ugyanis egy ideig vezetőik a kazárok szolgálatában álltak. A feltételezés azon alapszik, hogy a birodalomalapító és a dinasztíának nevet adó Szeldzsuk fiai között többen bibliai (vagy már muszlim?) nevet viseltek (Mikáil 'Mihály', Israil 'Izráel', Múszá 'Mózes', Júnusz 'Jónás'). A szeldzsukok betelepülő nemzetségeikkel eltörökösítették a Bizánci Birodalom (törökül Róm) anatóliai provinciáit. A mongoloktól elszenvedett vereség után azonban nem tudták birodalmukat újrászervezni. Mind a vereséghez, mind a birodalom meggyengüléséhez nagyban hozzájárult a Baba Iljász vezette 1240-es nagy szeldzsuk ellenes felkelés, melyben a letelepedett és a nomád társadalmi rétegek csaptak össze, az előbbi az ortodox iszlám, az utóbbi pedig a misztikus sejhék hatása alatt állt. A nomádok és a letelepedettek társadalmának szembenállása azt eredményezte, hogy a kisázsiai szeldzsukok állama a mongolok első komolyabb csapása alatt megrogyott, és uralkodói a mongolok vazallusai lettek, annak ellenére hogy a szeldzsuk szultánok katonai potenciáljuk emelésére a 13. század második felében a mongolok elől menekülő török etnikumú nemzetségeket sorra befogadták és a birodalmuk határvidékeire telepítették, mintegy védelmi zónát hozva létre keleten a mongolok iráni állama, az Ilhanida Birodalom, nyugaton pedig Bizánc ellen. E nemzetségek közül emelkedtek ki az Oszmánok a század végén. Az államalapító Oszmán felismerte, hogy a széteső Szeldzsuk Birodalomban a tényleges szervező erőt a muszlim testvérületek, az *áhi* ('testvérem') szervezetek képviselik. Jóllehet tagjai világiak, kézművesek, kereskedők voltak,

működésükben hasonlítottak a szintén jelenlévő dervisrendekre. Az *áhi* közösségek vendégházai átszöttek egész Anatóliát. Feladatuknak tartották utazók és kereskedők biztonságának megteremtését, ellátását, segítették a nélkülözőket, vezetőik a hadjáratokon is részt vettek. Oszmán az *áhi*k szervezetére és a nomád tömegek szellemi vezetőire az *abdálokra* ('dervis') támaszkodott, akik a menekülőkkel együtt érkeztek Közép-Ázsiából, s a népi iszlámot képviselték, melyben a Próféta tanításai a török sámánhit elemeivel keveredtek. Nagy adományokkal biztosította folyamatos támogatásukat. Oszmán, aki ekkor még csak bég, pontosabban a szeldzsukok által kinevezett *ucsbegi*, azaz határőr bég volt, egy *abdál* vezetőnek, Edebáli sejhnek a lányát vette feleségül. Edebáli nem csak egy volt a sok *abdál* vezető közül. Baba Iljász környezetéhez tartozott, ő is részt vett az 1240-es nagy szeldzsuk ellenes felkelésben. A 15. századi oszmán történétíró, Nesrí krónikájában maradt fenn Oszmán látogatása Edebáli sejhnél, akinek rendházában éjszakázva a következő álmot látta: „Oszmán gázi álmában látta, hogy a sejk kebléből egy hold kél fel, és a saját keblébe száll. Azon nyomban a köldökéből egy fa nő ki, mely a világot tartja, árnyékában *pedig* hegyek vannak. A hegyek lábánál források fakadnak, s sebesen folynak. Némelyik kertet öntöz, némelyik csorgókutakat táplál. Másnap a sejk elé járult, és elmesélte neki az álmát. A sejk így szólt: Ó, Oszmán! Örömhír ez! Neked és utódaidnak a magasságos Isten uralmat adott, hogy az egész világ az utódaid árnyékában legyen. A lányom, Málhún *hatún* is hites feleséged legyen – mondta, és a lányát Oszmánhoz adta.”⁶ Mivel az álomfejtés tudománya szintén az *abdálok* sajátja volt, Nesrí idézett krónikarészlete Edebáli sejh szájába adta azt a néhány mondatot, amellyel az oszmánok világuralmi törekvéseit fogalmazta meg. Nem véletlen, hogy a muszlim szuverenitás egyik meghatározó elemét, a *hutbét*, azaz a pénteki ima során az uralkodó – jelen esetben Oszmán – nevének imába foglalását is Edebáli veje végezte el először. Oszmán és Edebáli politikai szövetsége, valamint az *áhi*k és *abdálok* kapcsolatrendszere volt az a biztos háttér, amelyre a birodalomalapító Oszmán kezdetben támaszkodhatott.

Közvetlen szellemi kapcsolat a menekültekkel együtt érkező közép-ázsiai dervisek és a kisázsiai *abdálok* között legmarkánsabban a bektasi dervisrend esetében figyelhető meg. Az összekötő kapocs a 12. századi muszlim szent, Ahmed Jeszevi (meghalt 1166) szellemi örököse,

⁶ Mehmed Neşri: *Kitáb-i Cihannümâ*. Faik Reşit Unat, Mehmed Altay Köymen (eds.) Ankara, 1949. 80-84.

Hadzsi Bektas Veli (meghalt 1270 körül) volt, akit a bektasi legendák a rend megalapítójának tartanak. A kettejük közötti mester-tanítvány kapcsolatokat inkább csak szellemi síkon kell érteni, hiszen a halálozási évszámok kizárják ennek lehetőségét. Ahmed Jeszeví jelentőségét mutatja, hogy halála után nem kisebb személyiség, mint Timur Lenk emeltetett sírja fölé mauzóleumot Jasszí városában (mai nevén Turkesztán, Kazahsztánban), amely ma is a közép-ázsiai muszlimok egyik zarándokhelye. Az Oszmán Birodalomban a bektasi dervisek vitték tovább az *abdál* hagyományokat, ugyanis kezdetben a bektasi egyet jelentett a heterodox vallási nézetekkel. Renddé alakulásuk összefüggött az oszmán állam centralizációjával. Az 1360-as évektől kezdve a balkáni keresztény gyermekek begyűjtésével (*devsirme*) és átnevelésével az Oszmán Birodalomban létrejött egy dinasztiahű katonai rabszolga elit (*kul* 'rabszolga'), mely a közigazgatásban és a hadseregben egyeduralomra tett szert. A keresztény gyermekekből létrehozott janicsáralakulatok szerveződését elősegítették a bektasi dervisek, akik nagy befolyással bírtak közöttük. Rendházaik rendszerint a janicsár laktanyák közelében épültek, mivel lelki gondozásukat mind béke, mind hadjáratok idején ők látták el. Az oszmán szultánok – ha érdekük éppen úgy kívánta – támogatták is a bektasikat, mert a dervisek egységes mederbe terelték a janicsárok heterodox vallási érdeklődését, kialakították elit-öntudatukat. (Lásd Az iszlám misztika és a szúfizmus című tanulmányt e kötetben).

A bektasi dervisrend szigorú állami ellenőrzés alá vonására II. Bajezid szultán idején, 1501-ben került sor egy másik szerzetesrend, a *szafavija* (vagy ahogy Európában ismerik, a *szafavida*) befolyásának ellensúlyozására. A *szafavija* dervisrendet a 14. század elején a történeti Azerbajdzsán (ma Irán északnyugati tartományai) területén alapították, s ekkor még az iszlám szunnita ágához tartozott. A század közepén azonban, kihasználva az Ilhanida Birodalom összeomlását (1336) követő anarchiát, vezetői a síita iszlámot⁷ helyezték előtérbe és terjesztették a nomád törökök között, akik részben az Oszmán Birodalom, részben a mameluk Egyiptom, részben pedig Perzsia alattvalói voltak. A nomád hagyományok és a heterodox iszlám tömegeket vonzott zászlóik alá, akik megkülönböztetésül vörös fejedőt viseltek. Nevük ezért *kizilbas* 'vörös fej' lett. A *kizilbasok*

⁷ A síita iszlám elnevezés az arab *sia* 'párt' jelentésű szóból származik. Azokat nevezték így, akik Mohamed unokatestvérének és vejének, Alinak a pártján álltak. A szunnitákkal (*sunna* 'hagyomány') ellentétben, akik a muszlimok vezetőjét, a kalifát, a közösség legkiválóbb tagjai közül választották, a síiták csakis Alinak a leszármazottait ismerték el jogos örökösnek és vezetőnek. A szunnitáknál Ali a negyedik kalifa, a síiták számára Ali az első kalifa és egyben a muszlim közösség vezetője, azaz imám.

szembehelyezkedtek az oszmán központosító törekvésekkel, megtagadták az állami adó fizetését, és csakis törzsi vezetőiknek engedelmessé váltak. A *szafavija* rend szellemi befolyását kamatoztatva 1501-ben Iszmáil sah trónralépésével megszerezte a politikai hatalmat is, államvallássá nyilvánította a síita vallást és Szafavida Birodalom (1501–1736) néven Perzsia területén új államot hozott létre. A *kizilbasok* rendkívüli veszélyt jelentettek az Oszmán Birodalomra. Az oszmánok ugyanis Kelet-Anatóliát még nem tudták a birodalom közigazgatási rendszerébe betagozni. Az itt élő türkmén és kurd törzsek vezetői az oszmán hódítás után továbbra is helyükön maradtak, és vazallusként kapcsolódtak a birodalomhoz, azaz adót fizettek és katonai segítséget adtak. Vezetőik azonban nagyon könnyen váltottak gazdát, a nyitott határon keresztül szabadon mozogtak, s minden gond nélkül hol a szultán, hol a sah szolgálatába állították katonai erejüket. Féltették, hogy az oszmánok előbb-utóbb elvesztik Kelet-Anatóliát. Már Bajezid elrendelte a *kizilbasok* erőszakos áttelepítését a görög félszigetre, lezárta a határokat. Jóllehet a bektasik vallása sok mindenben eltért a szultán által támogatott ortodox szunnita felfogástól, Bajezid mégis megerősítette a bektasi dervisrendet, hogy képes legyen ellensúlyozni a szafavija rend politikai befolyásának sikeres kiterjesztését a kelet-anatóliai oszmán alattvalókra. Fia, I. Szelim szultán (1512–1520), aki a történelemtől a Kegyetlen melléknevet kapta, rendkívüli intézkedésekkel akarta megoldani a *kizilbas* problémát. Szabályos irtóhadjáratot vezetett ellenük, megtiltotta a kereskedést Iránnal. A megfélemlítés eszköze azonban nem vált be. Mindenkit nem lehetett kiirtani, a több ezer kilométeres, magas hegyeken átívelő határt lehetetlen volt lezárni, a kereskedelem korlátozásának pedig nemcsak a perzsa, de az isztambuli kincstár is kárát látta. Szelim egyedül a harctéren volt sikeres, 1514-ben Csaldirán mezején a janicsárság és a tüzfegyverek bevetésével megsemmisítő győzelmet aratott Iszmáil sah felett. A síizmusnak a *kizilbasokra* gyakorolt hatása jóllehet visszaszorult, de végérvényesen nem szűnt meg.

Az Oszmán Birodalom fénykorának janicsársága a századok folyamán sokat veszített katonai jelentőségéből. A hadsereg modernizálásának kerékkötőjévé vált, állam lett az államban, míg végül 1826-ban, véres körülmények között, a bektasi renddel együtt feloszlatták. Az intézkedés ellenére a bektasi rend nem szűnt meg, sem ekkor, sem 1925 után, amikor Musztafa Kemál, ismertebb nevén Atatürk, a Török Köztársaság első elnöke, az összes dervisrend működését betiltotta.

A heterodox iszlám tovább élt, és él ma is elsősorban az anatóliai törökök között. Követőit *alevinek* ('Alit követők, Alihoz tartozók') hívják. Meg kell jegyezni, hogy bár a bektasi, a *kizilbas*, és az alevi elnevezések

összekapcsolódnak a köztudatban, de nem moshatók össze. Élesen kétvált a dervisrend (bektasi) és a népi vallásosság (alevi hit). Ez utóbbi annak köszönheti évszázadokon keresztül tartó folytonosságát, hogy rituáléi közé beolvasztotta az iszlám előtti hagyományokat, jobban alkalmazkodott a felületesen iszlamizált nomád, majd falusi tömegek vallásosságához. (Lásd Alevi-bektasi vallásosság az Oszmán Birodalomban és Törökországban című tanulmányt e kötetben)

Ha most még egyszer felidézzük, kezdve a 6. századtól napjainkig, a törökség találkozását a különböző vallásokkal, akkor megállapíthatjuk, hogy a nomádoknak nem volt olyan vallása, amelyet nemcsak magáénak ismert volna el a vezető hatalom, de annak kizárólagosságát alattvalói körében erőszakkal is érvényesítette volna. Az égkultusz esetében ahhoz, hogy államvallássá válhasson hiányzott a dogma és a kiépült vallási szervezet.⁸ A samanizmus pedig nem annyira vallás, mint különböző hiedelmek rendszere, amely a sámán köré szerveződik, és inkább a mindennapokra gyakorolt hatást. A törökség a velük kapcsolatban álló, fejlettebb civilizációval rendelkező népek közvetítésével találkozott a világvallásokkal és adaptálta azokat saját igényeinek megfelelően. Az idegen vallások képviselői nemcsak vallási, de kulturális és birodalomszervezési ismereteket is közvetítettek. A vallási sokszínűség a 15. századra letisztult. A manicheizmus és a nesztoriánizmus kiszorult, talán azért, mert mindkettő közel állt a kereszténységhez. A latin kereszténység a komoly misszionáriusi tevékenység ellenére sem tudott a törökség körében meggyökeresedni, nemcsak a 14. században, de később sem.⁹ Török népek csak ott vették fel – sokszor erőszakos térítés útján – az ortodox hitet, ahol orosz fennhatóság alá kerültek. Meghatározóvá vált a buddhizmus és az iszlám. Mindkettő esetében a kereskedők voltak a közvetítők és mindkét vallás a közép-ázsiai miszticiz-

⁸ Annak ellenére sem, hogy az égkultusz minden bizonnyal megvolt egy ideig a mongoloknál is, hiszen a mongol fősámán, Kóköcsü címében, a *Teb Tenggeri* 'Legfelsőbb Tenggeri'-ben nyilvánvalóan a török *tengri* 'Ég' szó szerepel. Ahhoz, hogy a nomád törzsi társadalmakban milyen lehetett ez az égkultusz *A mongolok tiikos története* ad támpontot (Ligeti Lajos: *A mongolok tiikos története*. Budapest, 1962. §244–§246). Kezdetben a Mongol Birodalomban is megoszlott a hatalom a spirituális és a világi vezető között. Teb Tenggeri közvetítőként lépett fel az Ég és a politikai vezető, Temüdzsin (a későbbi Dzsingisz kán) között. Amikor azonban ellenségeskedés támadt közöttük és Temüdzsin megölette Teb Tenggerit, a szakrális és politikai hatalom egy kézben egyesült.

⁹ A Krímen a későbbi évszázadok folyamán is mindig jelen volt a latin kereszténység. A 15–17. században a krími kánok engedélyezték lengyel papok tevékenységét a keresztény rabok lelki ellátására. A jezsuiták is hamar megvetették a lábukat a félszigeten. A 19. században protestáns skót misszionáriusok működtek a Krímen, Dagesztánban és Asztrahányban. (Hakan Kırımlı: *Crimean Tatars, Nogays, and Scottish missionaries. The story of Katti Geray and other baptised descendants of the Crimean Khans. Cahiers du monde russe* 45/1–2. 2004. = <http://monderusse.revues.org/pdf/2603>)

mus révén jutott el a törökséghez. Mára már a buddhizmus is jelentősen visszaszorult, a Kínában élő sárga ujgurok és néhány szibériai népcsoport a követői. A török népek kevés kivételtől eltekintve a 16. század végére mind muszlimmá lettek.

* * *

Ez a kötet a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott, a Szege-di Tudományegyetem Altajisztikai Tanszéke mellett működő Turkológiai Kutatócsoport közös munkája *A török népek kulturális öröksége* projekt keretében. Az elmúlt években a kutatócsoport kutatásainak középpontjában az a kérdés állt, hogy milyen szerepet játszanak a vallások a török népek kultúrájában kezdve a 6. századtól egészen a 20. századig. A felmerült problémák megválaszolásához mindenekelőtt a korabeli töröknyelvű vallási szövegek elemzéséből kívántunk kiindulni. Ugyanakkor e szövegek alapján azt is vizsgáltuk, hogy hogyan alakult a különböző korokban a török népek vallási fogalmainak rendszere, és ez hogyan tükröződik a török népek vallási terminológiájában. A programban tudományos fokozattal rendelkező, vagy azt megszerezni készülő fiatal turkológusok vesznek részt. Mellettük bekapcsolódtak a munkába az Altajisztikai Tanszék jelenlegi, illetve egykori oktatói is. Köszönettel tartozunk Róna-Tas András professzor emeritusnak a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjának, aki értékes észrevételeivel segítette a munkánkat.

A kutatócsoport természetesen nem vállalkozhatott arra, hogy teljes képet adjon az összes török nyelvű nép által gyakorolt vallásról, így a kötetben csak érintőlegesen szóltunk a Közép-Ázsiában igen erős bástyákkal rendelkező Kelet Egyházáról, vagy ismertebb nevén nesztóriánizmusról, melynek forrásai többnyire szír nyelvűek ezért kívül esnek a turkológia területén. Kimaradtak az ortodox keresztény hitű török népek, így a Moldáviában élő gagauzok, az Orosz Föderációhoz tartozó csuvasok, jakutok, dolgánok és a kazanyi tatárok egy részének vallási szövegei csakúgy, mint a szibériai török népek ortodox mázzal bevont animista vagy buddhista vallási képzetei, mert kutatásukhoz nem rendelkezünk szakemberekkel.

A kötetben igyekeztünk időrend szerint haladni, kivételt csak az iszlám esetében tettünk. Célunk az volt, hogy ne elvont értekezéseken, hanem közvetlenül, a forrásokon keresztül mutassuk be a török népek által követett vallások jellegzetességeit, fogalomkincsét hiszen a hívők is ezekkel a szövegekkel szembesültek, ezeket a fogalmakat használták vallásgyakorlatuk során.

A fejezetekben előbb egy rövid tanulmány keretében általános áttekintést adtunk az adott vallásról és a bemutatandó forrásról. Ezt követte a kiválasztott szemelvény. Minden esetben visszamentünk az eredeti szövegig. Egymás mellett hoztuk a török szöveg átírását és fordítását. A török szövegben félkövérrel szedett részek azt jelentik, hogy ott egy-egy betűt, vagy nagyobb szövegrészt rekonstruálni kellett. A magyar fordítást általában öt soronként osztottuk be, ahol azonban az értelemzhetőség megkövetelte, nagyobb fordítási egységet adtunk. A fordításban dőlten szedett szavak az eredeti török szövegben nem szerepelnek, az értelmezést könnyítik meg. A szemelvényeket kóddal jelöltük, a kód után következő szám a szövegrészlet sorára utal. Ennek alapján könnyen visszakereshetők lesznek a szójegyzékben feltüntetett vallási terminusok eredeti szöveggörnyezetükben. Az átírásnál a turkológiában használatos nemzetközi átírási rendszert alkalmaztuk, kivéve az oszmán-török szövegeket, ahol Redhouse török-angol szótárának¹⁰ latin betűs kiadását vettük alapul.

A forráskiadás komoly filológiai munkát követelt, mert a török népek történetük során különféle írásrendszerekkel éltek. A legkorábbi emlékeket rovásírással kőoszlopokra vésték, majd a papír használata lehetővé tette a kurzív írásokat. A vallás nagymértékben befolyásolta az íráshasználatot is. A buddhizmus Közép-Ázsia egyik kultúrnépének, a szogdoknak az írását adaptálta török szövegek lejegyzésére, míg az arámi eredetű manicheus írás szintén szogd közvetítéssel jutott el a törökökhöz. A török népek között térítő keresztény misszionáriusok a latin írást használták, míg az iszlám térnyerésével az arab írás vált általánossá. Emellett szűk körben a héber írás is képviselve volt. A különböző írások szemléltetésére mutatványokat közlünk a kötet végén. A *facsimile* mellett megadtuk a török szövegek átírási táblázatát.

A munka különlegessége a terminológiai szójegyzék, amelyben a felhasznált szemelvényekben előforduló vallási terminusokat foglaltuk össze. A terminológián kívüli hivatkozásokat a név- és tárgymutató tartalmazza. A földrajzi tájékozódást térképek segítik. A kötetet a szerzők rövid szakmai életrajza zárja. Jelen kötet ebben a formában nemcsak a tudomány művelői, hanem a művelt és művelődni kívánó magyar olvasóközönség számára is készült. Reméljük, hogy segítségül fog szolgálni a török tanulmányaikat folytatóknak, a laikus érdeklődőknek pedig betekintést enged a filológiai műhelymunkába.

Ivanics Mária

¹⁰ Sir James Redhouse: *New Redhouse Turkish-English Dictionary*. İstanbul, 1974.